

К. В. Бабак

СТРУКТУРНО-ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ НА ЕТАПІ ПЕРВИННОЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

При підготовці майбутніх вчителів початкових класів провідними і пріоритетними є завдання не лише розвитку здібностей до педагогічної діяльності (педагогічне мислення, педагогічна творчість, професійне спілкування), але й розвиток особистості в цілому, перехід її на суб'єктивні, конструктивні позиції.

У статті розглядаються особливості структурно-інтегративного підходу до професійного розвитку особистості студента педагогічного коледжу на етапі первинної професіоналізації, визначаються теоретико-методологічні засади вивчення професійного розвитку особистості, виявляються особливості становлення суб'єктності на етапі первинної професіоналізації.

Особистісний розвиток є невіддільним від професійного – в основі кожного з них лежить принцип саморозвитку, що детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність на життєтворчість. Розв'язання завдань особистісного і професійного розвитку, які постають перед особистістю, супроводжується переживанням нормативних криз, що обумовлює необхідність психологічного супроводу процесу професійного становлення. Для етапу первинної професіоналізації провідними кризами професійного становлення, що супроводжують перехід від однієї стадії до іншої, виступають: криза навчально-професійної орієнтації (14-17); криза вибору професії (16-18); криза професійних експектацій (18-20).

Концептуальними засадами дослідження стали положення структурно-інтегративного підходу, особливості якого є: уявлення про одночасний характер розгортання особистісних, професійних та процесуальних компонентів онтогенетичного розвитку особистості та набуття статусу суб'єкта власної життєтворчої активності; розуміння професійного розвитку як частини життєвого проекту особистості, реалізація якого відбувається на підставі розгортання особистісних, професійних та процесуальних компонентів онтогенетичного розвитку.

Розглядаються вікові та психологічні особливості особистості періоду первинної професіоналізації. Встановлюються можливі напрямки емпіричного дослідження проблеми.

Ключові слова: професійний розвиток особистості, первинна професіоналізація, психологічний супровід.

При подготовке будущих учителей начальных классов ведущими и приоритетными являются задачи не только развития способностей к педагогической деятельности (педагогическое мышление, педагогическое творчество, профессиональное общение), но и развитие личности в целом, переход ее на субъективные, конструктивные позиции.

В статье рассматриваются особенности структурно – интегративного подхода к профессиональному развитию личности студента педагогического колледжа на этапе первичной профессионализации, определяются теоретико – методологические основы изучения профессионального развития личности, выявляются особенности становления субъектности на этапе первичной профессионализации .

Личностное развитие неотделимо от профессионального – в основе каждого из них лежит принцип саморазвития , что детерминирует способность личности превращать собственную жизнедеятельность в життєтворчество. Решение задач личностного и профессионального развития, стоящих перед личностью, сопровождается переживанием нормативных кризисов, что обуславливает необходимость психологического сопровождения процесса профессионального становления . Для этапа первичной профессионализации ведущими кризисами профессионального становления , сопровождающих переход от одной стадии к другой , выступают кризис учебно – профессиональной ориентации (14-17); кризис выбора профессии (16-18); кризис профессиональных експектаций (18-20) .

Концептуальными основами исследования выступили положения структурно-интегративного подхода, особенностью которого являются: представление об одновременном характере развертывания личностных, профессиональных и процессуальных компонентов онтогенетического развития личности и получения статуса субъекта собственной життєтворчої активності, понимание профессионального развития как части жизненного проекта личности, реализация которого происходит на основании развертывания личностных, профессиональных и процессуальных компонентов онтогенетического развития.

Рассматриваются возрастные и психологические особенности личности периода первичной профессионализации. Устанавливаются возможные направления эмпирического исследования проблемы.

Ключевые слова: профессиональное развитие личности, первичная профессионализация, психологическое сопровождение.

In preparation of future elementary school teachers the main task is not only to develop the skills that are necessary for teaching activities (pedagogical thinking , teaching creativity , professional communication), but also to develop a personality and its transformations to subjective, constructive positions.

Personal and professional developments are inseparable. There is a principle of self-development, which determines the ability of individuals to transform their own livelihoods into life-creativity, that lies in the heart of

them. The process of searching for the solution to the problems of personal and professional development that person faces is accompanied by the experience of normative crises. This explains a necessity of psychological support for the process of professional development. On the stage of primary professionalization, top crises of professional formation that accompany the transition from one stage to another are: the crisis of educational and professional orientation (14-17), the crisis of career choices (16-18), and the crisis of professional expectations (18-20).

Conceptual basis of the research includes the principles of structurally integrative approach which are the following: an idea of simultaneous nature of deployment of personal, professional and procedural components of the ontogenetic development of personality and acquisition by a subject of one's own life-creative status; understanding of professional development as part of person's life-project the implementation of which is based on the deployment of personal, professional and procedural components of ontogenetic development.

Keywords: professional development of an individual, primary professionalisation, psychological support.

Постановка проблеми. XXI століття – час особистостей, здатних приймати рішення в ситуації невизначеності, політичних і економічних катаклізмів. Тому при підготовці майбутніх вчителів провідними і пріоритетними є завдання не тільки розвитку здібностей до педагогічної діяльності (педагогічне мислення, педагогічна творчість, професійне спілкування), але й розвиток особистості в цілому, перехід її на суб'єктивні, конструктивні позиції. Такі завдання можуть бути успішно розв'язані за допомогою психологічної служби навчального закладу.

Метою дослідження є визначити теоретико-методологічні засади вивчення професійного розвитку особистості, виявити особливості становлення суб'єктності на етапі первинної професіоналізації.

Об'єктом дослідження є професійний розвиток студентів педагогічного коледжу, отже розглянемо докладніше вікові та психологічні особливості цього періоду первинної професіоналізації особистості.

Навчання у педагогічному коледжі згідно з програмами МОН України передбачає дві форми: 1) на базі 9 класів – 4 роки (або з 15 до 19 років); 2) на базі 11 класів – 3 роки (або з 17 до 20 років).

Зазначимо, що у відомих вікових періодизаціях немає єдності щодо вікових меж підліткового та юнацького віку. Хронологічні межі юнацтва визначаються в психології по-різному. Існують підходи, згідно з якими підлітковим вважається вік 11-20 (21) років, причому його верхня межа визначається моментом набуття соціальної та фінансової незалежності (Г.Крайг [7], Ф.Аріес [11], Б.Заззо [12] та ін.). Е.Шпрангер [11] розглядав підлітковий вік у межах 14-17 років, відповідно 17-20 – юнацький. Ш.Бюлер [76,4,8] за проявами пропонує такі вікові межі: підлітковий вік 11-17, юність: 17-21. Г.С.Абрамова [10] пропонує таке бачення: 13-17 підлітковий вік, 18-22 – юнацький. Е.Еріксон [13] вік 12-18 вважає підлітковим, за яким починається дорослий. Д.Б.Ельконін [1], В.О.Крутецький [8] проміжок 13-17 років вважають ранньою юністю, від 17 років починаються юність. Д.І.Божович [11] вік 15-17 років називає другою фазою підліткового віку або ранньою юністю.

Аналіз останніх досліджень. Ми будемо використовувати підхід, більш усталений для класичного розуміння вітчизняної психології розвитку, враховуючи процеси акселерації, згідно з якими період навчання у коледжі припадає на проміжок раннього юнацького та юнацького віку. Розглянемо його провідні особливості.

Юнацький вік, як і підлітковий, є перехідним етапом від дитинства до дорослості. У психологічному плані юність вирішує завдання кінцевого етапу соціалізації – остаточного самовизначення й інтеграції в суспільство дорослих людей. Пошуки сенсу життя, свого місця у світі можуть стати особливо напруженими. Виникають нові потреби інтелектуального і соціального порядку, задоволення яких буде можливим тільки в майбутньому; іноді – внутрішні конфлікти і труднощі у взаєминах з навколишніми.

Проте юність, порівняно з підлітковим віком, є періодом стабілізації, коли молода людина психологічно майже повністю готова до подальшого дорослого життя. У юнаків розвивається потреба в спілкуванні та засоби його здійснення, формується теоретичне, формальне мислення, стають стійкими інтереси, виникає здатність орієнтуватись у різних сферах суспільного життя. Все це відбивається на формуванні наукового та громадянського світогляду, розвитку рефлексії, яка забезпечує критичне і свідоме ставлення до себе, на виникненні готовності до трудової діяльності.

Соціальна ситуація юнацького віку зумовлює успадковану від підліткового віку потребу автономії від дорослих. За І.С.Коном [5], юнаки прагнуть до автономії у сфері поведінки і емоцій та до нормативної автономії. Остання передбачає боротьбу за право мати власні цінності, ідеали, моральні установки. Прагнення до такої незалежності, захист своїх цінностей супроводжується проявами максималізму (прийняття цінностей, які протилежні цінностям дорослих). На відміну від підліткового негативізму, критики, опозиції батькам для юності характерні процес відособлення і навіть тимчасове усунення від сім'ї, після якого емоційний контакт відновлюється на більш високому рівні, а взаємини стають партнерськими, в яких і дорослий юнак, часто вже з власною сім'єю, і батьки допомагають один одному в процесі власного розвитку. Проте до процесу реального відділення від сім'ї не завжди готові як сама молода людина, так і його сім'я. Утруднити процес відособлення може нерозв'язаність провідних завдань розвитку юності: формування соціальної зрілості і особистісного самовизначення.

Крім завершення процесу відділення від сім'ї, в період юності відбувається усвідомлення старіння батьків, яке є прообразом власного старіння. Це може викликати досить сильні емоційні реакції: тільки тепер приходиться розуміння суті життя батьків, їх помилок і досягнень.

У юнацькому віці відбувається подальший розвиток когнітивної сфери особистості – сприймання, уваги, пам'яті та мислення. Очевидно, найважливішим досягненням тут є розвиток абстрактного, логічного мислення, яке інтелектуалізує інші пізнавальні процеси. З формуванням логічного мислення пов'язаний розвиток уваги, зокрема її довільності, стійкості, здатності підпорядковувати безпосередній цілі віддаленішим.

Розвиток пізнавальних процесів досягає такого рівня, який забезпечує готовність до виконання всіх видів розумової діяльності дорослої людини. Когнітивні процеси стають більш досконалими і гнучкими, що позитивно відображається на розвитку мотиваційно-сислової сфери. Разом з тим пізнавальні процеси можуть випереджати особистісний розвиток учнів, тому буває, що захоплення теоретизуванням та логічними побудовами далеко не завжди втілюється в практичній діяльності.

Юнацький вік має велике значення для розвитку емоційної сфери особистості. За даними П.М.Якобсона, це критичний вік, оскільки в цей час закладаються основи емоційного життя людини, які стають фундаментом її емоційності в дорослому віці [16].

У юнацькому віці зростає рівень свідомого самоконтролю своєї поведінки. Порівняно з підлітковим віком загальний фон емоційного самопочуття вирівнюється, оскільки емоційні реакції вже менше залежать як від гормональних, фізіологічних процесів, так і від зовнішніх впливів. У юнацькому віці розвиваються інтереси, захоплення, які, проте, часто видаються ірраціональними, дивними (наприклад, колекціонування непотрібних речей).

Поряд з почуттями, що спрямовані на певний предмет, явище, формуються узагальнені почуття – почуття прекрасного, гумору тощо. П.М.Якобсон називає їх світоглядними, бо вони виражають загальні, стійкі світоглядні установки особистості [16]. Важливе значення для старшокласників мають емоційні стосунки з ровесниками, насамперед дружба і кохання.

Центральне місце у розвитку особистості займає розширення й ускладнення її мотиваційної сфери (потреб, мотивів, ціннісних орієнтацій, переконань, намірів, цілей). У старшому шкільному віці поступово виникають і стають домінуючими нові мотиви поведінки, які підпорядковують собі всі інші, визначаючи тим самим спрямованість особистості. Остання може бути різною за змістом, залежно від того, які саме мотиви і цінності стали домінуючими.

Важливим компонентом мотиваційної сфери виступають цінності, які також проходять тривалий і складний розвиток. Розвиток ціннісних уявлень у період ранньої юності характеризується їх ускладненням, деперсоніфікацією, зростаючою лібералізацією та особистісною незалежністю.

У ранній юності завершується становлення мотиваційної сфери особистості, її потреби і мотиви виходять за межі сім'ї та школи. Інтереси, схильності та здібності стають конкретнішими і пов'язуються з життєвою перспективою та майбутньою професійною діяльністю. Зростає усвідомленість власних мотиваційних утворень, що є ознакою особистісного розвитку. Розвиваються та набувають стійкості інтереси, часто пов'язані з майбутніми життєвими планами. У той же час відмирають і стають незначними старі захоплення.

Суттєво змінюються мотиви спілкування. Стосунки з ровесниками поглиблюються та урізноманітнюються на основі емоційної та інтелектуальної близькості. Розвивається потреба в alter ego (за І.С.Коном).

Вибір свого подальшого життєвого шляху, його самовизначення є інтегративним мотиваційним центром, що визначає особистісну поведінку, діяльність, інтереси, уподобання, ставлення до навколишньої дійсності.

За змістом на перше місце виходять мотиви, які пов'язані з життєвим планом учня, його майбутніх намірів, його світогляду та самовизначення.

Важливою особливістю життєвих планів юнаків є те, що ними обмірковуються не лише цілі, але й способи їх досягнення. Юнаки повинні співвідносити свої запити і прагнення з власними ресурсами та можливостями, а також вміти ставити проміжні цілі та добиватись їх реалізації. Життєвий план має ціннісно-сисловою основу і виникає в результаті систематизації цілей, побудови ієрархії мотивів, формування системи оцінок, ставлень, стійких установок. Побудова життєвих планів, життєвої перспективи, пошук сенсу життя, вибір професії та початкова профпідготовка об'єднуються в найважливішому новоутворенні юнацького віку – в особистісному самовизначенні.

Юнацький вік – це час отримання професійної освіти. Одночасно зі спілкуванням, навчання теж набуває великого значення. Значно змінюється і мотивація навчальної діяльності. Навчально-пізнавальна діяльність починає визначатися мотивами, спрямованими на реалізацію майбутнього, усвідомлення своєї життєвої перспективи і професійних намірів, що свідчить про спрямованість старшокласників у майбутнє.

Необхідність молоді закріпитися у світі дорослих зумовлює пошуки себе у юнацькому віці. Енергійні юнаки, що переросли межі батьківської сім'ї і ще не знайшли власної форми самовияву, приміряють різні моделі поведінки, відмовляються від них і підбирають нові.

Віковий етап юнацтва характеризується формуванням якісно нового, вищого рівня самосвідомості. Завершується формування ролівих позицій чоловіка і жінки. Вперше особистість усвідомлює свою самостійність і відповідальність за своє життя, за свої шлюбно-сімейні стосунки. Надбанням цього вікового періоду є здатність особистості самостійно і відповідально робити життєві вибори.

Головне завдання особистісного розвитку в період юності – пошук свого місця і закріплення в світі дорослих – переживається молодими людьми досить гостро, часто носить характер кризи. Проте втеча від кризи в цьому періоді тільки затримує розвиток людини. Молоді люди, які гідно приймають цю кризу в переломний момент свого життя, зазвичай стають сильнішими і здатними управляти своєю долею. Кризовим моментом цього періоду, на думку К. Юнга, є зіткнення людини з вимогами реального життя, які не завжди відповідають його власним уявленням. Молода людина починає поступово усвідомлювати, що світ – це не тільки щастя і задоволення [цит. за 15 с.356-357]. За Е.Еріксоном, період юнацтва є періодом розв'язання кризи ідентичності: ідентичність проти змішання ролей. На його думку, юнацька закоханість та любов є способом досягти чіткої визначеності власної психологічної та сексуальної ідентичності. Також шляхом інтеріоризації ідеалів відбувається усвідомлення соціальної та майбутньої професійної ідентичності [13, 2]. Іншими словами, для цього вікового проміжку є притаманними кризи ідентичності, експектацій та самовизначення.

Зіставимо тепер отримані дані з етапами та змістом професійного розвитку цього вікового періоду. З цією метою розглянемо особливості етапів професіоналізації, запропоновані різними авторами .

У віковому періоді 14-25 років стадію професійного розвитку Дж.Сьюпер визначає як «дослідження» – апробація своїх сил [12]. За Г.Хейвігхерстом, у період від 15 до 25 років відбувається набуття конкретної професійної ідентичності: людина обирає професію і починає себе до неї готувати. Вона набуває певного трудового досвіду, який допомагає зробити вибір і почати кар'єру. Згідно з Т.В.Кудрявцевим, період юнацького віку пов'язаний з такими стадіями: виникнення і формування професійних намірів; професійне навчання і підготовка до професійної діяльності [9] .

Е.А.Клімов пропонує угруповання таких фаз: оптація (12-17 років) – період вибору професії і навчального закладу; професійна підготовка – стадія адепта (15-23 роки) – оволодіння професійними знаннями, уміннями, навичками; адаптація (16-18 років) – входження в професію і звикання до неї; фаза інтерналу (18-23 років) – набуття професійного досвіду [6] .

За К.Чарнецькі, вік від 16 до 25-го року життя – це період навчання професії, під час якого відбуваються такі особистісні зрушення: навчально-професійне пристосування (адаптація); навчально-професійна ідентифікація; навчально-професійна стабілізація; сприймання змісту професійного навчання; структуризація змісту професійного навчання; набуття навчально-професійної кваліфікації та компетентності; формування планів подальшого соціально-професійного розвитку. За його уявленнями, період професійної орієнтації (учні середнього і старшого віку) характеризується формуванням і розвитком здатності особистості до проєкції професії на себе (оволодіння психограмою професії), розвитком і корекцією ставлень до різних видів професійної діяльності, формуванням мотивації вибору професії, психологічної готовності до професійного самовизначення. Період професійного навчання є періодом початкової особистісної професійної ідентифікації, навчально-професійної адаптації, засвоєння професійних знань, формування основних виробничих вмінь і навичок і планування свого соціально-професійного і кваліфікаційного розвитку [14].

Для цього періоду характерним є переживання криз професійного становлення, що супроводжують перехід від однієї стадії до іншої і логічно обумовлені процесом професіоналізації особистості (Е.Ф.Зеер): криза навчально-професійної орієнтації (14-16); криза вибору професії (16-18); криза професійних експектацій (18-20) [3].

Виклад основного матеріалу. Розглянемо їх з позицій провідних детермінант та способів подолання.

1. Криза навчально-професійної орієнтації. Чинники, що детермінують кризу: формування професійних намірів, їх реалізація; становлення «Я-концепції», її корекція; випадкові доленосні моменти життя. Способи подолання: вибір професійного навчального закладу або способу професійної підготовки.

2. Вибору професії. Детермінанти: незадоволеність професійною освітою, зміна соціально-економічних умов життя; перебудова провідної діяльності. Способи подолання: зміна мотивів навчально-професійної діяльності, корекція вибору професії.

3. Професійних експектацій. Детермінанти: труднощі професійної адаптації; невідповідності професійних очікувань і реальної дійсності. Способи подолання: активізація професійних зусиль, коригування мотивів праці, звільнення, зміна спеціальності [4].

Таблиця 1

Структурно-інтегративний підхід до професійного розвитку особистості на етапі первинної професіоналізації

Онтогенетичний компонент	Особистісний компонент	Професійний компонент
Завершення розвитку вищих психічних функцій, розширення діапазону індивідуально-типичних особливостей пізнавальної, емоційної, вольової сфери	<i>Новоутворення:</i> критичне і свідоме ставлення до себе, поява стійких інтересів, розвиток потреби в спілкуванні та засобів його здійснення, якісно новий, рівень самосвідомості, готовність до трудової діяльності, почуття відповідальності за своє життя <i>Завдання розвитку:</i> встановлення дружніх та інтимних взаємин з іншими, програвання статевих ролей, формування сімейних настанов, досягнення незалежності, професійний вибір, інтеграція в суспільство дорослих, формування соціальної зрілості і особистісного самовизначення, наукового та громадянського світогляду, набуття статусу суб'єкта життєтворчості <i>Провідна діяльність:</i> професійно-навчальна <i>Зона найближчого розвитку:</i> професійна підготовка з обраної спеціальності, професійна проба і «проекування» себе в професії	«дослідження» – апробація сил, виникнення і формування професійних намірів; професійне навчання і підготовка до професійної діяльності, навчально-професійна адаптація, засвоєння професійних знань, набуття/надбання професійного досвіду, формування виробничих вмінь і навичок, планування свого соціально-професійного і кваліфікаційного розвитку
<i>Кризи:</i> нерівномірності фізичного та психічного розвитку	<i>Кризи:</i> ідентичності, самовизначення, життєвих експектацій	<i>Кризи:</i> вибору професії, професійного самовизначення, професійних експектацій

У межах структурно-інтегративного підходу до професійного розвитку особистості зіставимо результати здійсненого аналізу вікового, особистісного та професійного розвитку.

Як впливає з таблиці, провідною діяльністю юнацького віку є професійно-навчальна. При цьому професійний компонент є проекцією завдань розвитку, що формуються на підставі психофізіологічних змін та особистісних новоутворень, на соціальну ситуацію розвитку, зміст якої полягає у виборі професії та завершенні соціалізації шляхом набуття статусу суб'єкта професійної діяльності. Розв'язання завдань особистісного і професійного розвитку, що постають перед студентами, супроводжується переживанням нормативних криз, протягом яких відбуваються багатовимірні складні процеси формування дорослої ідентичності і нового ставлення до світу, – особистість у цей період активно прагне формування такої єдності і подолання суперечностей і конфліктів. За умови вдалого перебігу вікової кризи ідентичності формується відчуття цілісності, тотожності свого «Я», відчуття себе і напряду власного розвитку. Неприятливе розв'язання кризи супроводжується відчуттям тривоги, страху, ізоляції, різкими коливаннями самооцінки, болісними сумнівами щодо себе, свого місця в групі, у суспільстві, неясністю життєвих перспектив.

Отже, нами запропоновано ідею структурно-інтегративного підходу до дослідження проблеми, особливості якого є: уявлення про одночасний характер розгортання особистісних, професійних та процесуальних компонентів онтогенетичного розвитку особистості та набуття статусу суб'єкта власної життєтворчої активності; розуміння професійного розвитку як частини життєвого проекту особистості, реалізація якого відбувається на підставі розгортання особистісних, професійних та процесуальних компонентів онтогенетичного розвитку. При цьому на етапі первинної професіоналізації професійний компонент є проекцією завдань розвитку, що формуються на підставі психофізіологічних змін та особистісних новоутворень, на соціальну ситуацію розвитку, зміст якої полягає у виборі професії та завершенні соціалізації шляхом набуття статусу суб'єкта професійної діяльності. Співвідношення між компонентами в процесі професійного розвитку особистості носить складний, нелінійний характер: на етапі вибору професії домінуючим вважається онтогенетичний компонент, зміст якого складають індивідуальні особливості розвитку (задатки, здібності, психофізіологічні особливості), на етапі первинної професіоналізації провідним виступає особистісний (комплекс особистісних характеристик), на стадії професіоналізації – професійний (комплекс професійних ЗУН та професійно важливих якостей, що забезпечують успішність діяльності).

Розв'язання завдань особистісного і професійного розвитку супроводжується переживанням нормативних криз, що обумовлює необхідність психологічного супроводу.

З таких позицій дослідження і розробка системи психологічного супроводу навчання студента стає особливо актуальною науковою проблемою.

На нашу думку, одержані результати засвідчують правомірність обраного нами підходу та створюють підґрунтя для подальшого дослідження.

Література:

1. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
2. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
3. Михайлов И. Проблема профессиональной зрелости в трудах Д. Сьюпера // Вопросы психологии. – 1975. – № 5.
4. Краткий психологический словарь / [Сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
5. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2002. – 592 с.
6. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Просвита, 1996. – 404 с.
7. Эльконин Д. Б. Избранные психологически труды. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Д. И. Фельдштейна. – М., 1995. – 224 с.
8. Кон И.С. Психология ранней юности: книга для учителей / И.С. Кон. – М., 1989.
9. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 4. – С. 141–149.
10. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ. под общ. ред. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 341 с.
12. Кудрявцев Т. В. Психология профессионального обучения и воспитания / Т. В. Кудрявцев. – М. : МЭИ, 1985.
13. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Климов. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 304 с.
14. Чарнецькі К. Психологія професійного розвитку особистості: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1999. – 48 с.
15. Зеер Э. Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Зеер Э. Ф. – 3-е изд., перераб., доп. – М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2005г. – 336 с.
16. Іванцова Н. Б. Розвиток професійної спрямованості особистості: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Миколаїв : Іліон, 2007. – 164 с.